
ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST ЎТМИШГА НАЗАР

Холов Воҳид Юсупович
ЎзР ФА Тарих институти кичик илмий ходими
Тошкент Турин Политехника университети ўқитувчиси

ХОРИЖИЙ ТАДҚИҚОТЛАРДА МИНТАҚА ТАРИХИНИНГ ЁРИТИЛИШИ (ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ МАНБАЛАР АСОСИДА)

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-1-25>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада XIX - XX аср бошларида Ўрта Осиёга келган хорижий тадқиқотчиларнинг асарларининг Ўзбекистон тарихини ёритишдаги ўрни ва уларнинг аҳамияти ёритиб берилган. Мақолани тайёрлашда бирламчи манбалардан фойдаланилган. Асарларда келтирилган баъзи нотўғри маълумотлар аниқланди.

Калиф сўзлар: Ўрта Осиё, тадқиқотчилар, тарих, тарихий обидалар, Самарқанд, Бухоро, этник таркиб.

Холов Ваҳид Юсупович
Институт истории АН РУз

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ РЕГИОНА В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ (В ИСТОЧНИКАХ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ)

АННОТАЦИЯ

Статья иллюстрирует роль и значение произведений путешественников, посещающих Центральную Азию, для иллюстрации истории Узбекистана в XIX - начале XX веков. Для подготовки статьи использовались первоисточники. Некоторая неправильная информация, приведенная в этих работах, была определена.

Ключевые слова: Центральная Азия, исследователи, путешественники, история, исторические здания, Самарканд, Бухара, этнический состав.

Kholov Vohid,
Republic of Uzbekistan Academy
of sciences Institute of History

ILLUSTRATION OF THE HISTORY OF THE REGION IN FOREIGN RESEARCHES (IN THE SOURCES IN ENGLISH)

ANNATATION

The article illustrates the role and significance of the works of travelers visiting Central Asia to illustrate the history of Uzbekistan in the XIX - early XX centuries. There have been used primary sources to prepare the article. Some improper information given in these works has been defined.

Key words: Central Asia, researchers, travelers, history, historical buildings, Samarkand, Bukhara, ethnic composition.

№ 2/2019

Тарихни имкон қадар ҳолисона ёритишда дунё бўйлаб бир қанча методлар ишлаб чиқилган ва булар орасида энг самаралиси сифатида имом Бухорийнинг ҳадислар таҳлили борасидаги олиб борган тадқиқотлари яққол мисол бўлади. Бунда, айниқса, унинг бошқа муҳаддислар деярли аҳамият қаратмаган хислати, яъни, ровийларнинг ҳам макон, ҳам замон нуқтаи назаридан мутаносиб келиши эътиборга олинган [8:27]. Бунинг асосий хусусияти шундаки, XIX-XX аср бошларида Фарбий Европа ва АҚШдан Ўрта Осиёга келган тадқиқотчилар, сайёҳлар ва хуфялар сафарлари давомида тўплаган маълумотларини умумлаштириб, китоблар шаклида чоп этиш билан бирга газета ва журналларда мақола шаклида ҳам эълон қилиб бордилар.

Жаҳон тамаддуни марказларидан бири ва Шарқ ренессанси маркази сифатида тан олинган Марказий Осиё ва Буюк Британия ўртасидаги ўзаро алоқалар Темурийлар давридан бошланган бўлса, Россия империясининг Марказий Осиёга юриши арафасида ўзаро алоқалар яна қайта жонланиб, Россия империяси ва Англиянинг манфаатлари минтақада тўқнашиб, бу ҳаракат Фарб сиёсатчилари ва тарихчи мутахассислари томонидан тарихда "Катта ўйин" деб ном олганлиги барчага маълум. Хусусан, Ўзбекистон ҳудуди тарихи, табиати, иқлими, географиясига оид чоп этилган мақолалар, илмий асарлар, сафарномаларнинг хорижда ўқувчилар томонидан катта қизиқиш билан ўқиб борилиши билан бирга, сиёсий гуруҳларнинг қизиқиш доираларини қамраб олди. Бунда айниқса, Европада XIX-XX аср бошларида алоҳида нуфузга эга бўлган илмий нашрлардаги ишларни кўриш мумкин. Хусусан, сайёҳлар ва тадқиқотчилар асарларидан ташқари, "The Times" ва "The Daily Telegraph" газеталари, "Edinburgh Review", "Economist", "Journal of the Royal Geographical Society", "Proceedings of the Royal Geographical Society", "Geographical Magazine", "The Geographical Journal" каби журналларда тадқиқот қамраган даврда минтақа илмий мероси, тарихи, табиати, иқтисоди ва бошқа масалаларга бағишланган юзлаб илмий мақола ва тадқиқотлар нашр қилинди.

Дастлаб олимларнинг норасмий учрашув ва муҳокамалари маркази сифатида 1830 йилда фаолиятини бошлаган Лондон География жамияти географияга оид билимларни ривожлантирувчи муассаса сифатида ташкил қилинган бўлиб, аввал қирол Виллиам IV кўмагида фаолият юритган бўлса, 1859 йилда қиролича Виктория жамиятга "қироллик" мақомини бериб, Британия Қироллик География жамияти ташкил қилинди ҳамда унинг фаолиятида дунё бўйлаб Англия манфаатларини янада кучайтиришга хизмат қилувчи тадқиқотларни амалга оширишга алоҳида эътибор қаратилди. Африка, Жанубий-Шарқий Осиё, Шимолий ва Жанубий кутблар ҳамда Марказий Осиё БҚГЖ тадқиқотларни объектининг асосини ташкил этди. Бунда жамият Африка ва Жанубий-Шарқий Осиёда Англиянинг мустамлака сиёсатини олиб боришда кўмак бериш билан бирга, Марказий Осиёда ҳам Англия манфаатларини қарор топтириш ва Россия империяси таъсирини камайитириш, Марказий Осиё бозорларини эгаллаш алоҳида аҳамият касб этган. Натижادا, олиб борилган тадқиқотлар натижалари жамиятнинг "The Journal of the Royal Geographical Society" журнали ҳамда унинг Британия Географлари институти билан ҳамкорликдаги "The Geographical Journal" илмий нашрларида мунтазам чоп этиб борилди. Шунингдек, жамият Марказий Осиёга жўнатиладиган Британия экспедицияларини мунтазам малакали мутахассислар билан таъминлаб турган. Улардан Ҳ. Лансделл, Ф. Янгҳазбенд, Ҳ. Ровлингсон, Делмар Морган, Ж.В. Ҳейвордларни кўриш мумкин.

XIX-XX аср бошларида амалга оширилган илмий сафар ва экспедициялар натижалари акс этган қатор асарларда минтақа географияси, флораси, фаунаси, гидрографияси иқлимга оид қатор қимматли маълумотлар акс этди. Марказий Осиёга келган ва ўз тадқиқот натижаларини эълон қилган тадқиқотчиларнинг асарларини таҳлил қилиб, мазмуни ва уларда акс этган масалалардан келиб чиқиб, уларни бир неча гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳга ҳарбий мақсадни ва Британия манфаатларини кўзлаган тадқиқотларни киритиш мумкин. Бунда, айниқса, ҳарбий тадқиқотчилар ва ҳуфялар асарлари алоҳида аҳамият касб этиб, уларда минтақани синчикланиб ўрганилганлигини кўриш мумкин. Буларнинг сирасига В. Муркрофт, Жорж Требек, Александр Бёрнс, Жеймс Аббот, Чарльз Стоддарт, Артур Конолли, Ричард Шекспир, А. Вамбери, Ф. Бёрнаби, Ж.В. Ҳейвордлар фаолиятини кўриш мумкин бўлади.

Мазкур муаллифлар томонидан қайд этилган асарларда минтақа тарихи ҳам баён қилинган бўлиб, улар турли тарихий ҳужжатлар билан бирга, ривоят ва афсоналарга асосланган. Чунончи, В. Муркрофт, Жорж Требек асарида қисман этнологик маълумот келтирилган бўлиб, бунда Қарши шаҳри мисолида баъзи фикрлар баёт этилган [7:502-504]. Аммо улардан кейинроқ минтақага келган Александр Бёрнс асарида Бухоро шаҳрининг тарихига оид маълумотлар ҳам қайд этилган. Айниқса, асарда А. Бёрнс Бухоро ва Самарқанд шаҳарларининг пайдо бўлиш тарихини ёзишда халқ орасида юрган афсона ва ривоятларга ҳамда баъзи тарихий маълумотларга таянади. Масалан, афсоналар ва ривоятларга таяниб, у шаҳарларнинг Македониялик Александр даврида (халқ орасида Искандар Зулқарнайн номи билан келтирилганини ёзиб ўтади) пайдо бўлганини ёзган [3:300]. Бу каби маълумотларнинг гарбда тарқалиши эса кейинчалик Ўрта Осиёда шаҳарсозлик Македониялик Александр давридан вужудга келган деган нотўғри фикрнинг тарқалганлигига сабаб бўлганлик эҳтимолини келтириб чиқаради. Муаллиф Бухорода кўплаб диний уламолар етишиб чиққанлиги сабабли унга "шариф" мақомини олганлигини қўшимча қилган [3:304]. Шунингдек, тарихий ҳужжатлар асосида асарда шаҳарнинг мўғуллар даврида вайронга айланганлиги, шаҳарнинг XIX асрдаги муҳофаа деворларининг Муҳаммад Раҳимхон даврида қурилганлиги қайд этилган [3:305]. Самарқанднинг тарихий обидалари ҳам муаллифнинг эътиборини жалб қилган [3:316]. Жумладан, шаҳарни таърифлаб, ундаги тарихий обидаларнинг шаҳарнинг ўтмишдаги салобатини акс эттириши, айниқса, Регистондаги 3 мадрасанинг ҳашаматини қайд этган. Шердор мадрасасининг жозибали архитектурага эга эканлиги ва Амир Темур мақбараси ҳақида ҳам ёзиб қолдирган. Аммо, шу ўринда муаллиф бир хатоликка йўл қўйиб, Улугбек мадрасасида расадхона ташкил қилинганлиги қайд этган.

А. Вамбери асарида А. Бёрнсга қараганда кенгроқ ва батафсилроқ маълумот берилган. Хусусан, А. Вамбери Самарқанд обидаларига бирма-бир тўхталиб, улар ҳақида анча кенг маълумот беради. Жумладан, Шоҳи Зинданинг асл исми Қосим ибн Аббос эканлигини, унинг яқинида А. Темурнинг ёзги саройи бўлгани ва саройнинг тадқиқ этилаётган даврда ҳам бўлгани, ансамблнинг бир нечта мақбарани ўз ичига олгани, уларнинг гиштлари ва мозаикаларининг нафис ва янгидай турганлиги қайд этилган [2:204]. Шунингдек, муаллиф Темур масжидини таърифлаб, уни шаҳарнинг жанубий қисмида жойлашганлигини, Аббос II нинг буйруғи билан Исфаҳонда қурилган Шоҳ масжидга ўхшашини, аммо унинг

гумбазининг бошқача шаклда бўлганлигини, унда тилла суви билан сулс хатида Курьондан оятлар ёзилганлини қайд этган [2:205]. Асарда А. Темурнинг қароргоҳи ҳам муаллиф томонидан тасвирланган бўлиб, унда саройнинг тузилиши, ундаги Кўктош ва унинг келтирилиш тарихи баён қилинган [2:206]. Шунингдек, асарда Амир Темур мақбараси муаллифнинг эътиборини тортиб, унинг архитектураси, унда кимларнинг қабри борлиги ва қай тартибда жойлаштирилганлиги, мақбарадаги Усмон мусҳафа ҳақида қайд қилинган [2:207]. Шундан кейин муаллиф шаҳар мадрасалари ҳақида маълумот беради. Шердор, Тиллакори, Улугбек мадрасаларини, уларнинг архитектурасини ифодалаб, Улугбек мадрасасида дастлаб фаолият кўрсатган олимларни кўрсатиб ўтган. Шунингдек, Биби Хоним мадрасаси ва унинг фаолияти ҳам ёритилган [2:210-211].

Муаллиф шаҳарда минора ва гумбазли биноларнинг кўп бўлганлигини қайд этади. Бундан ташқари, асарда шаҳарда машҳур грек-арман кутубхонаси мавжудлиги ҳақидаги ғарбда тарқалган маълумотнинг тасдиғини топмаганини айтиб ўтади.

Иккинчи гуруҳга ўлкада илмий изланишлар олиб бориш мақсадида БҚГЖ томонидан жўнатилган тадқиқотчиларни (Ҳ. Ланделл, Ф. Янгҳазбенд, Ҳ. Ровлингсон, Делмар Морган, Ж.В. Хейвордлар ва бошқ.) кўриш мумкин. Улардан Ҳ. Ланделлнинг фаолияти алоҳида аҳамият касб этиб, унинг икки томли "Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv" асарида минтақанинг тарихи, этнолонияси каби масалалар ҳақида батафсилроқ маълумот берилади. Бошқа асарлардан яна бир устунлик жиҳати шундаки, бу асарда Туркистон, Бухоро амирлиги ва Хива хонликлари ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади. Айниқса, асарда Россия империясининг минтақага кириб келиши [5:400], минтақанинг империя томонидан босиб олинishi тарихи [5:614], Кўқон хонлиги тарихи ва унинг тугатилиши, Кўқон-Бухоро муносабатлари ва Кўқоннинг ички ишларига аралашув [5:502], аҳолининг этник таркибининг шаклланиши, Зарафшон воҳаси этнологияси, Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил топиши [5:369], тарихий шаҳарлардаги обида ва ёдгорлиликлар [5:560], уларнинг ҳолати каби қимматли маълумотларни қайд этади.

Учинчи гуруҳга Британиянинг сиёсий мавқеъга эга бўлган вакилларни кўрсатиш мумкин. Улар орасида Ж. Н. Керзонни алоҳида кўрсатиш мумкин. Унинг "Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question" асарида нафақат геостратегик маълумотлар, балки минтақанинг табиий тузилиши, сугориш тизими ҳақида маълумотлар берилади. Шу билан бирга, муаллиф Бухоро шаҳри тарихини ёритиб, унинг Сомонийлар, давридан бошлаб бир неча йирик давлатлар пойтахти бўлганини, шаҳардаги тарихий обидаларни ёритган [4:161-164]. Шунингдек, бу асарда ҳам минтақанинг босиб олинishi, Самарқанддаги тарихий биноларнинг тарихи ва ўша даврдаги аҳволи, биноларлаги нураш каби масалаларни ёритиб берган.

Тўртинчи гуруҳга минтақага келган ёзувчи ва саёҳатчилар асарларини кўрсатиш мумкин. Улардан Стефан Грахамнинг "Through Russian Central Asia" асарида минтақанинг этник таркибидаги ўзига хос хусусиятлар, халқ ўйинлари, тарихий обидалар ҳақида маълумотлар келтирилади. Айниқса, минтақага қадимги юнонлар, хунлар ва бошқа халқларнинг кириб келиши тарихи ёритилган [6:49-50]. Буюк Британиянинг ва Ирландия Антропология институти тадқиқотчиси Аннет Б. Микин ўзининг "In Russian Turkestan: a Garden of Asian and its People" асарида

минтақанинг Россия билан алоқалари тарихи, аҳолининг этник таркиби, араблар истилоси тарихи ҳамда шаҳарлар тарихи ҳақидаги маълумотлар берилади. Хусусан, муаллиф икки ҳудуд ўртасидаги илк алоқаларнинг XII аср охири - XIII аср бошларида йўлга қўйилганини ифодалаб, Бухоро ва Хива савдо карвонларининг Новгород орқали Москвага борганини қайд этади. Аммо рус аскарларининг 1867 йилда Тошкентни ишғол қилганини қайд этади [1:4]. Ваҳоланки, руслар 1865 йилда Тошкентни босиб олган эди. Минтақа аҳолиси ҳақида қайд этиб, муаллиф уларни асосан йирик шаҳарларга истиқомат қилганини ёзади ҳамда уларни маҳаллий аҳолининг ҳинд-европа гуруҳи аҳолиси билан қўшилишидан ҳосил бўлган, деб эътироф этади [1:5].

Шунингдек, инглиз тилида чоп этилган бешинчи гуруҳ тадқиқотлар Буюк Британиядан ташқари ҳудудларнинг тадқиқотчилари томонидан амалга оширилган бўлиб, уларга АҚШдан элчи бўлиб ишлаган Е. Скайлер (Turkistan), журналист Мак Гаҳан (Campaigning on the Oxus and the fall of Khiva), Карниге фонди томонидан молиялаштирилган Рафаэл Пумпелли экспедицияси (Explorations in Turkestan with an account of the basin of Eastern Persia and Sistan), Ж.Э. Кўртис (Turkestan the heart of Central Asia), даниялик Оле Олуфсен (The Emir of Bokhara and his Country) асарларини кўрсатиш мумкин. Бу асарларда минтақа тарихи, ўлканинг Россия империяси томонидан ишғол қилиниши, унинг археологияси ҳақида қизиқарли маълумотлар қайд этилган.

Хулоса қилиб айтганда XIX-XX аср бошларида минтақага келиб, уни ўрганган ва кузатган ҳамда инглиз тилида ўз тадқиқотлари натижаларини эълон қилган Европа ва АҚШлик тадқиқотчилар ўз асарларида жуда минтақа тарихи, этнологияси, археологияси, шаҳарлари ва тарихий обидалари ҳамда бошқа соҳаларга оид қимматли маълумотларни ёзиб қолдирганлар.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Annette M.B. Meakin. In Russian Turkestan, A Garden of Asia and its people // London, Ballantyne, Hanson and Co. 1903. Pp. 316.
2. Arminius Vambery. Travels in Central Asia Being the Account of A Journey from Teheran across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand // London, John Murray, Albemarle Street. 1864. Pp.443
3. Burns Alexander. Travels into Bukhara. Vol. I. // London, John Murray, Albemarle Street. 1834. Pp. 356
4. Curzon George Nathaniel. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question. 1889. Longmans, Green, And Co. 1889. Pp. 477.
5. Henry Lansdell. Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv (Vol. II). 1885. Pp. 685.
6. Stephen Graham. Through Russian Central Asia // New York. Macmillan Company. 1916. Pp. 298.
7. William Moorcroft, Trebeck George. Travels in the Himalayan Provinces; of Hindustan and the Punjab, in Ladakh and Kashmir, in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara, from 1819 to 1825. Vol. 2. Pp. 508.
8. Муҳаммад Аввома. Фақиҳ имомлар ихтилофида ҳадиси шарифнинг ўрни // тарж: Шайх Муҳаммад Солиқ Муҳаммад Юсуф. - Тошкент: Hilol Nashr, 2018. -Б. 224.